

VII. Персоналії

ково й не помилково. Фаховий підхід до вивчення матеріалів, наукове розуміння історичного процесу розвитку, об'єктивна оцінка знайдених артефактів – все це у діяльності Т. М. Мовчанівського не співпадало з політичними завданнями комуністичного режиму, не відповідало безкомпромісній партійній ідеології.

За слідчою справою № 58044 Теодосія Миколайовича Мовчанівського "трійкою" при Київському обласному управлінні НКВС було засуджено до вищої міри покарання. Вирок виконано 10 травня 1938 р. о 23 годині²¹.

Лише через десятиріччя замовчування, 12 травня 1971 р., він був посмертно реабілітований. Саме тоді, в експозиції археологічного музею Інституту археології НАН України, було виставлено фото Теодосія Миколайовича²². Воно зайняло почесне місце в галереї вітчизняних археологів. Вперше портрет Т. М. Мовчанівського й фото учасників його експедиції у Києві було надруковано в 1996 р.²³ До 90-річчя від дня народження Г. М. Мовчанівського співробітниками Інституту археології НАН України було підготовлено статтю про археологічну діяльність Т. М. Мовчанівського, де повернуто авторство його наукових здобутків²⁴.

Були повернуті нащадкам ім'я, архіви з науковими матеріалами Теодосія Мовчанівського. Невідомим залишалося місце поховання. Цю таємницю було розкрито з виявленням документів в архівних фондах СБУ стосовно масових поховань у Биківні. З них стало відомо, що з осені 1936 р. Биківнянський ліс на північно-східній околиці Києва, став "спецзоною для потреб НКВС". Тіла всіх розстріляних у Києві від осені 1936 р. до осені 1941 р. відвозили до Биківні²⁵.

Про розстріл у Києві Т. М. Мовчанівського повідомлялося після 7 травня 1938 р.²⁶ У Биківнянському лісі Україна вишановує пам'ять репресованих.

Своє коротке життя Т. М. Мовчанівський (1899–1937 рр.) присвятив благородній справі виявлення, вивчення та збереження пам'яток вітчизняної археології, історії та культури, справі архівіста, археолога й краєзнавця.

²¹ Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: XIX ст. – 1930–ті рр. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 233–234.

²² Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України. – Чернівці, 1997. – С. 183.

²³ Українські архівісти... – С. 233.

²⁴ Нестуля О. О. Неспокій серця. Т. М. Мовчанівський // Репрессоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 210.

²⁵ Там само. – С. 211.

²⁶ Українські архівісти... – С. 234.

²⁷ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. Т. Мовчанівського, спр. 1.

²⁸ Молчановский Ф. Н. Обработка металла в Украине в XII–XIII вв. По материалам Райковецкого городища // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1934. – № 5. – С. 83–92.

²⁹ Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К., 1950.

³⁰ Мовчанівський Т. М. Бердичівський державний історико-культурний заповідник: Провідник. – Харків, 1936. – С. 6.

³¹ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, спр. 109, арк. 1.

³² Там само, ф. Т. Мовчанівського, спр. 1.

³³ Там само, ф. 10, спр. 9, арк. 15 а; ф. 20, спр. 28, 46 (Звіти про роботу київської археологічної експедиції у 1936–1937 рр.).

³⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 291; Голубева Л. А. "Квартал металлургов" в Вышгороде // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 25.

³⁵ Наукові записки Інституту історії матеріальної культури УАН. – 1937. – № 2. – С. 35–65, 123–127.

³⁶ Каргер М. К. Древний Киев. – М.; Л., 1958. – С. 178–179.

³⁷ Речі зберігаються в археологічних та нумізматичних фондах Національного музею історії України.

³⁸ Каргер М. К. Древний Киев. – М.; Л., 1958. – С. 220.

³⁹ Там само.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58044.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 9, спр. 9, 497, 7938

⁴⁴ Церква Богородиці Десятинна у Києві. – К., 1996. – 456 с. – С. 218.

⁴⁵ Беляева С. О., Калюк О. П. Т. М. Мовчанівський: Сторінки наукової біографії // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 125–131.

⁴⁶ Боженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людяності. – К., 1999. – С. 7.

⁴⁷ Там само. – С. 301.

Ігор Довжук

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ А. Ф. МЕВІУСА В ЛУГАНСЬКОМУ ГІРНИЧОМУ ОКРУЗІ

Особливе місце серед засновників металургії Півдня України посідає видатний учений, будівник перших металургійних заводів у Донбасі, гірничий інженер Аполлон Федорович Мевіус (1820–1898).

Прибувши у другій половині 50-х рр. XIX ст. до Луганського заводу, А. Ф. Мевіус відразу отримує звання підполковника. Оскільки він був у штаті головного уп-

равління корпусу гірничих інженерів, його прикріпили до Луганського гірничого округу й дали завдання: провести додаткову розвідку запасів кам'яного вугілля і залізної руди в одному з районів Донецького басейну, вибрати місце для будівництва й розробити проект чавуноливарного заводу. Разом з гірничими інженерами Луганського заводу А. Носовим і В. Сапальським він ро-

бити детальну розвідку в районі сіл Государев-Буерак, Залізне, Микитівка, Софіївка. У 1856 р. Аполлон Федорович вибирає місце, розташоване неподалік від родовищ коксівного вугілля і залізної руди, і розробляє проєкт чавуноплавильного заводу неподалік села Корсунь, на березі р. Садки, у 4-х км на захід від м. Єнакієве (Бахмутського повіту Катеринославської губернії).

Побудований у 1861 р. металургійний завод, який отримав назву Петрівського, стає творчою лабораторією для А. Ф. Мевіуса. Тут він уперше запропонував використовувати вихідні коксові гази для обігріву парових котлів, а також доменний газ для нагрівання повітрянонагрівачів. На Петровському заводі А. Мевіус уперше в Російській імперії застосував механічні виштовхувачі для звільнення коксових печей. Крім того, здійснювався систематичний хімічний аналіз шихти, що навантажувалась, і отриманих від неї чавуну і шлаків. Усе це мало велике значення для підвищення якості металу. Однак спроби налагодити тут виплавку чавуну на мінеральному паливі закінчилися невдачею, і в 1866 р. Завод було закрито. За даними П. І. Фоміна, він виплавив усього 33 тис. пудів чавуну¹.

У квітні 1861 р. полковник корпусу інженерів А. Ф. Мевіус призначений начальником Луганського гірничого округу. Відповідно до закону про гірничі округи він здійснював управління промисловістю округу: Луганським і Петрівським заводами, Лисичанським, Успенським, Городищенським і Софіївським вугільними рудниками, а також мав адміністративну владу й керував селищами, що входили до гірничого округу. За складної ситуації того часу він зміг зарекомендувати себе не тільки досвідченим інженером, здатним вирішувати складні технічні проблеми, але й людиною широкого світогляду та високого громадянського обов'язку, що розуміється на громадських проблемах.

Гірничим начальником А. Ф. Мевіус став через 3 місяця після того, як Олександр II підписав маніфест про скасування кріпацтва. Змінилися економічні відносини в суспільстві, змінилися і відносини між майстровими і заводом. Проаналізувавши ситуацію на Луганському заводі, Аполлон Федорович дійшов висновку, що стан майстрових може погіршитися. У рапорті, направленому у червні 1861 р. начальнику штаба корпусу гірничих інженерів, він писав: "Ставши до управління Луганським гірничим округом я, перш за все, звернув увагу на теперішній стан і побут майстрів, які вже звільнилися, або повинні незабаром звільнитися від обов'язкової роботи. Негайно розглянувши відносини цих людей до заводу і до виданого 8-го березня 1861 р. положення знаходжу, що це положення стосовно Луганського заводу потребує деяких доповнень, без яких його важко застосувати...". І далі: "Надління звільнених робітників десятиною землі на душу тут вельми недостатньо за тією причиною, що ґрунти навколо заводу кам'яністі й мало продуктивні. Окрім цього, як завод Луганський постійно визначених і строго

гарантованих урядом робіт не має, наслідком недостатнього забезпечення землею можуть бути надзвичайні для цих людей труднощі. А як завод Луганський має орних і сінокопних земель до 22 тис. десятин, майстрових та їх дітей вважається 4783 душі чоловічої статі, то чи благоугодно буде наділити їх землею в кількості 3 десятини на душу"².

Доводи А. Ф. Мевіуса завжди були переконливими, а прохання щодо покращення побуту майстрових наполегливими. Так, у жовтні 1864 р. у рапорті до Гірничого департаменту "Про устрій і надання кращого вигляду шпиталю та про покращення взагалі медичної частини" було підкреслено наступне: "При значному населенні Луганського заводу, що нараховує до 11 000 душ, при існуванні єдиного гірничого шпиталю і, наразі, при відсутності в місцевості будь-яких медичних закладів, питання про належне влаштування і постачання всім необхідним шпиталю має особливу важливість...". І далі: "Будинок шпиталю настільки великий, що може бути пристосований не тільки для користування власне заводських робітників, але й всіх осіб обох статей усіх недостатніх станів... за помірну платню"³.

А. Ф. Мевіус також був зацікавлений у розвитку торгівлі й промисловості Луганська. У рапорті Гірничому департаменту в липні 1862 р. він пише: "Міське управління в Луганському заводі за відсутністю тут магістрату, ратуші, думи й повітового суду покладено на гірничу поліцію, ... місцеве купецтво, що складається із 60-ти капіталів, потерпає розлад у торгових справах своїх унаслідок віддаленості ратуші"⁴.

На це перше клопотання про надання Луганську статусу повітового міста звернули увагу урядовці в Санкт-Петербурзі, але потребувалося ще 20 років для того, щоб Луганськ став таки повітовим містом (1882)⁵.

Важко переоцінити внесок Луганського заводу в героїчну оборону Севастополя під час Кримської кампанії. Підприємство виготовляло до 3-х тис. пудів снарядів на добу. Поручик Савченков у "Звіті про огляд Луганського ливарного заводу в 1855 р." свідчить, що продуктивність заводу досягла "гігантських розмірів"; у звичайний час підприємство мало відливати щорічно тільки 22 тис. пудів снарядів; у 1855 р. тут протягом тільки липня і серпня було виготовлено 116,9 тис. пудів снарядів, тобто двомісячна продуктивність заводу п'ятикратно перевищила звичайну річну⁶.

Луганський завод, не дивлячись на всі труднощі, у 50-х рр. XIX ст. досяг успіху не тільки у виробництві воєнної продукції, але й у художньому литті. Давні кладовища Луганська, поміщицькі садби й церкви всієї Слов'яносербії були прикрашені чавунними хрестами, пам'ятниками, ґратами, дзвонами, відлитими на Луганському заводі. Усім відомі надгробна плита й штахети над могилою В. Кочубея і І. Іскри в Києво-Печерській лаврі. Вони також були відлиті на Луганському заводі. Тут також відливалися чорнильниці, підсвічники, статуетки, барельєфи. Так, зокрема, були виготовлені барельєфи:

VII. Персоналії

портрет-бюст К. Гаскойна, зображення Олександра I на момент смерті в Таганрозі 19 листопада 1825 р.⁷

Мало кому відомо, що пам'ятник Слави, встановлений у Полтаві на честь перемоги Петра I над шведами, також відлитий на Луганському заводі. Тут же виготовлені деталі пам'ятника князю Володимиру в Києві. Нарешті, Луганський завод блискуче виконав таке велике урядове замовлення, як виготовлення та установка великого монументу вагою 14 334 пуда 13 фунтів у пам'ять "Поразки Удіно й Сен-Сіра графом Вітгенштейном" при Полоцьку 5 і 6 серпня 1812 р. Робота над пам'ятником була розпочата в 1846 р. й закінчена в червні 1849 р. У 1850 р. він був установлений у Полоцьку луганськими майстрами на чолі з унтершхтмейстером I класу Федором Бровкіним⁸. Слід підкреслити, що ця сторона роботи Луганського заводу представляла цілу галузь промислової діяльності на середину XIX ст., бо його литво жваво збувалося по містах та ярмарках України.

У 1857 р. Луганський ливарний завод мав 11 цехів, оснащених 17 печами, 32 горнами, 50 верстатами й паровими машинами. На ньому працювало 5160 чоловік, а на трьох його рудниках – Лисичанському, Успенському й Городищенському – 6 327. На підприємстві виготовлялися снаряди для артилерії, залізні речі для арсеналів і фортець, а також "різного роду механічні прилади для всіх галузей промисловості Новоросійського краю"⁹.

За період з 1799 по 1857 рр. підприємство виробило: гармат – 184,7 тис. пудів, снарядів – 2002,8 тис. пудів, цистерн – 155,8 тис. пудів, інших виробів – 832,3 тис. пудів, усього 3175,6 тис. пудів. За цей же час утримання заводу коштувало скарбниці 7056,8 тис. крб., а виручка складала 7727,1 тис. крб. Загальний прибуток за вказаний період часу дорівнював 670,3 тис. крб.¹⁰

Отже, на середину XIX ст. Луганський казенний ливарний завод, незважаючи на всі протиріччя та труднощі, стає великим центром промислової діяльності на Півдні України.

Після поразки в Кримській війні й Паризького мирного договору Російська імперія втратила право мати воєнний флот на Чорному морі. Потреба в Луганському заводі стає проблематичною, тим більше, що підприємство було нерентабельним. Імперський уряд час від часу ставив питання про доцільність існування Луганського заводу. Саме тоді на його захист стали патріоти краю і країни, інженери Свѣтраф Ковалевський (1790/92–1867) і Аполлон Мевіус. Вони доводили, що Луганський завод є центром розвитку промисловості Півдня і має велике значення для індустрії Російської імперії, а тому повинен жити.

Після 1856 р. починається прискорене переозброєння армії і флоту. Особлива увага приділяється модернізації артилерії: відбувається заміна гармат з гладкими стволами на нарізні. Військове відомство припинило замовлення снарядів для гладкоствольних гармат, а нарізних було ще дуже мало. Усе це привело до того, що

Луганський завод лишився замовлень на головну свою продукцію – артилерійські снаряди.

Стан підприємства погіршувався ще й тому, що Луганський завод на початок 60-х рр. XIX ст. продовжував отримувати чавун і прокат з Уралу, тобто був переробним. Для створення місцевого металургійного комплексу потрібні були рішучі заходи з боку імперського уряду.

Начальник Луганського гірничого округу ретельно проаналізував ситуацію, і розробив програму дій. Остання була викладена в "Записі про стан Луганського округу і його потреби для подальшої дії і відправлена уряду в листопаді 1862 р. У цьому документі А. Мевіус підкреслює, що з часу свого заснування Луганський завод "... повинен вважатися важливим арсеналом воєнного і морського відомств, що мають у ньому на Півдні Росії тверду опору"¹¹.

У першу чергу А. Мевіус запропонував збільшити випуск продукції, традиційної для Луганського заводу, а саме: парові машини, циліндри, котли, локомотиви тощо. Крім того, на підприємстві було налагоджено випуск сільськогосподарських знарядь та машин. У 1863 і 1864 рр. у майстернях заводу були встановлені металорізальні верстати. Це дозволило в 60-і рр. XIX ст. виготовити складне металургійне обладнання: прокатний стан, паровий молот, повітродувну машину, спеціальні насоси.

У 1863 р. міністр фінансів визнав необхідним увести в Луганському заводі пудлінгове виробництво. Пудлінгова фабрика почала діяти 1 січня 1866 р. Гірничий інженер І. Фелькнер, за кресленнями якого була виготовлена значна частка обладнання фабрики, писав у книзі "Об усовершенствованіях по горной механике": "Отримані, нарешті, результати, котрі вирішують усякі сумніви щодо можливості розвитку на Півдні Росії залізного виробництва в широких розмірах. Побудована в Луганському заводі невелика пудлінгова фабрика. Більшість механізмів цієї фабрики ... зроблені на місці"¹². Піч для випалу 5–6 тис. штук вогнетривкої цегли, необхідної для футерівки пудлінгових печей, була виготовлена за кресленнями А. Ф. Мевіуса.

Таким чином, А. Ф. Мевіус як учений і інженер-практик багато зробив для становлення та розвитку металургійної промисловості Донецького басейну, особливо під час діяльності на посаді начальника Луганського гірничого округу.

¹ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Т.1. – Х., 1915. – С. 413.

² РДА, ф. 47, оп. 1, спр. 32, арк. 2–8.

³ Там само, оп. 14, спр. 423, арк. 12–15.

⁴ Там само, оп. 45, спр. 955, арк. 20–25.

⁵ Локотко Б. Очерки истории Луганска. – Луганск, 1993. – С. 30.

⁶ Фесенко В. А. Луганский литейный завод (1795–1887): Дис... канд. ист. наук. – Л., 1958. – С. 30.

⁷ Там само, – С. 33.

⁸ Держархів Луганської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 14, 18, 753–762.

⁹ Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1858. – Ч. 31. – С. 9–11.

¹⁰ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Ч. 1. – С. 364.

¹¹ РДА, ф. 37, оп. 2, спр. 426, арк. 22.

¹² Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо: Луганский завод. – Луганськ, 2001. – Т. 3. – С. 42.

Олександр Целуйко

ВЕЛИКИЙ КОРОННИЙ ПІДСКАРБІЙ ЯН МИКОЛАЙ ДАНИЛОВИЧ: ПОРТРЕТ НА ТЛІ ЕПОХИ

Цікавою і в дечому унікальною для дослідника історії Польщі першої половини XVII ст. є постать Яна Миколая Даниловича. Це не дивно. Адже Ян Миколай був не лише великим коронним підскарбієм трьох королів Вазів – Сигізмунда III (роки правління 1587–1632), Владислава IV (1632–1648) та Яна Казимира (1648–1668), але й одним з тих, хто прямо чи не прямо впливав на прийняття багатьох визначальних рішень у державі. Не зважаючи на це, попри невеличку статтю В. Гейноша у “Польському біографічному словнику” та кількох згадок у праці, присвячених діяльності коронного скарбу у відповідний період, Ян Миколай так і не дочекався свого біографа. Певним чином заповнити цю лакуну покликане наше дослідження.

Ян Миколай Данилович був першим (старшим) сином великого коронного підскарбія Миколая Даниловича та Гелени Уханської. Дату його народження можемо з'ясувати у проміжку від 1594 (часу одруження батьків) до 1600 р.¹ Дитинство та юні роки, швидше за все, провів у ролювій маєтності батьків в Ухане, а, пізніше, у зв'язку з необхідністю перебування батька при дворі (з 1610 р. – Миколай Данилович – надвірний коронний підскарбій, а з 1616 р. – великий коронний підскарбій)² у Варшаві. Можемо припустити, що здобувши в традиціях того часу початкову освіту дома, продовжив її (як і його брати Петро та Станіслав) в університеті за кордоном, швидше всього, в одному з німецьких католицьких університетів.

Найвдаліше склалась кар'єра старшого сина Миколая Даниловича – Яна Миколая. Як і більшість шляхтичів того часу, Ян Миколай виказував у молоді роки жваве зацікавлення до військової справи. Свою лицарську школу він пройшов на полях Цецори та Хотина. Зокрема, його гусарська рота (в 150 коней) значиться у війську коронного гетьмана Станіслава Жулківського перед нещасливою для поляків битвою під Цецорою³ Ян Миколай був й одним із протекторів знаного військового інженера Анджая дель Аква, якому належить перший проєкт організації військового технічного навчального закладу на теренах Речі Посполитої. На переломі 1621–1622 рр. дель Аква був запрошений молодим Даниловичем випробувати пушкарня та гармати в Ухане. Ян Миколай підтримував військового інженера і надалі – саме Даниловичу дель Аква присвятив вихід одного зі своїх творів, а в 1639 р. подарував йому один з екземплярів свого рукопису “Praxis tkasznej dzial”⁴.

З 1617 р. Ян Миколай був холмським старостою, а з 1620 р., як вже згадувалось вище, коронним підстолюєм. У 1624 р. Ян Миколай отримав уступлені батьком королівщини Ростоки, Дипутичі і Молодоці, які пізніше склали Ростоцьке староство в Холмській землі; в цьому ж році він отримав пенсію в 2000 флоренів⁵. Можна припустити, що Ян Миколай допомагав батькові в адмініструванні коронним скарбом. Про це свідчить хоча б той факт, що вже по смерті у 1624 р. батька (30 V), молодий надвірний підстолюй був делегований Сигізмундом III до державців (особи, що викупили право на збір) податків для стягання платні та укладення нових договорів про податки⁶.

Смерть батька не зашкодила подальшій кар'єрі магната. Вже у 1627 р. він отримав в оренду руські мита (21 травня 1627 р. Сигізмунд III наказав львівським міським урядовцям підтримувати факторів коронного підстолюя Миколая Даниловича в адміністрації руських мит⁷), а грудні цього ж року Ян Миколай був призначений коронним надвірним підскарбієм⁸. Завдяки своєму поважному становищу та значному авторитету в шляхти руських земель, він неодноразово обирався сймовим послом. Перший раз це сталося у 1623 р., коли Ян Миколай представляв Холмську землю⁹; та й з наступних 8 сеймів, які пройшли в період з 1624 по 1629 рр., він п'ять разів обирався послом від цієї ж землі – 1624, 1625, 1626 I, 1627, 1629 II¹⁰, а у вересні 1628 р. навіть був обраний маршалком післясеймового сеймика Холмської землі¹¹. Зазначимо, що на сеймі 1626 р. Ян Миколай був одним з претендентів на обрання маршалком, а на сеймі 1627 р. був визначений членом радомського скарбового трибуналу¹². Збільшилися і земельні володіння руського магната. Згідно з батьківським заповітом він отримав у спадок маєтності Ухане, Дробичани та половину села Путновичі¹³.

Починаючи з 27 січня 1631 р. Ян Миколай Данилович офіційно почав виконувати обов'язки коронного великого підскарбія на час хвороби коронного підскарбія Гермолая Літгензі¹⁴, хоча, як припускають, фактично почав керувати державною скарбницею ще з середини 1630 р.¹⁵ Як коронний підскарбій він роздає в держання чопове та інші податки окремим приватним особам, визначає місце відбирання грошей до скарбу тощо¹⁶. Зрозуміло, що після смерті Гермолая Літгензі (27. IV. 1632 р.) через деякий час, за усталеним звичаєм, посада мала б перейти до Яна Миколая. Та події розгортались над-